

dr Ewa Rogalewska

rogalewski@poczta.onet.pl

Oddział Instytutu Pamięci Narodowej

w Białymstoku

ul. Warsztatowa 1a

15-637 Białystok

Załącznik nr 2

Autoreferat

1. Imię i nazwisko

Ewa Rogalewska

2. Posiadane dyplomy, stopnie naukowe/artystyczne – z podaniem nazwy, miejsca i roku ich uzyskania oraz tytułu rozprawy doktorskiej

- **1982, mgr filologii polskiej**, na podstawie rozprawy *Symbol krzyża w przekazach ludowej topografii mitycznej*, Filia Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku (obecnie Uniwersytet w Białymstoku), promotor dr Elżbieta Feliksiak
- **2007, doktor nauk humanistycznych**, specjalność literaturoznawstwo, na podstawie rozprawy *Doświadczenie Zagłady w getcie białostockim – świadectwa literatury i życia*, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Łódzkiego, promotor: prof. zw. dr hab. Elżbieta Feliksiak – Uniwersytet w Białymstoku, recenzenci: doc dr hab. Barbara Engelking – Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk Warszawa, prof. dr hab. Grzegorz Gazda – Uniwersytet Łódzki.

3. Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych/ artystycznych

- 1982-1988 asystent, adiunkt - Muzeum w Tykocinie Oddział Muzeum Okręgowego w Białymstoku
- 1991-1998 kustosz, starszy kustosz - Muzeum w Tykocinie Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- 1998-2000 st. kustosz – Biblioteka Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- 2001- 2016 kierownik Referatu Edukacji Historycznej Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku

- 2016 - do chwili obecnej – gl. specjalista w Oddziałowym Biurze Upamiętniania Walk i Męczeństwa Oddziału IPN w Białymstoku

4. Wskazane osiągnięcia wynikające z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. 2016 r. poz. 882 ze zm. w Dz. U. z 2016 r. poz. 1311.):

a) tytuł osiągnięcia naukowego/artystycznego,

Monografia autorska: *Wartości pamięci. Szkice o ludziach idei w XX wieku*

b) (autor/autorzy, tytuł/tytuły publikacji, rok wydania, nazwa wydawnictwa, recenzenci wydawniczy)

Ewa Rogalewska, *Wartości pamięci. Szkice o ludziach idei w XX wieku*, Białystok – Warszawa 2019, Instytut Pamięci Narodowej, ISBN 978-83-8098-562-9, ss. 336.

recenzenci: prof. zw. dr hab. Sławomir Buryła - Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, dr Martyna Grądzka-Rejak – Instytut Pamięci Narodowej Warszawa

c) omówienie celu naukowego/artystycznego ww. pracy/prac i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania.

Praca wskazana jako osiągnięcie habilitacyjne, książka: *Wartości pamięci. Szkice o ludziach idei w XX wieku* jest próbą monograficznego ujęcia tematycznych losów wybranych przedstawicieli grup społecznych, represjonowanych w Polsce w XX w. Dysertacja, będąca tomem esejów z pogranicza literaturoznawstwa, historii społecznej i antropologii przedstawia osoby, które zapisały swoje XX-wieczne losy przemian tożsamości w literaturze dokumentu osobistego. Prezentowana praca jest wynikiem połączenia analizy i interpretacji literaturoznawczej, poprzez badania kontekstów historycznych i psychologicznych, z kwerendami archiwalnymi. W książce ukazano indywidualne portrety, jak również podjęto się próby opisanie grup społecznych represjonowanych w XX w. (m.in. artystów i intelektualistów w getcie wileńskim, rodzin ofiar Obławy Augustowskiej z lipca 1945 r. czy kobiet internowanych w stanie wojennym). W procesie badawczym istotne okazały się najbardziej „świadectwa życia” i warstwa biograficzna oraz aspekty psychologiczne i związki z materią symboliczną, występującą w tekstach. W grupie analizowanych źródeł dominowały te o pozaliterackich funkcjach użytkowych, zaś inne - o proweniencji literackiej, jak pamiętnik, autobiografia, dziennik czy wspomnienie, stanowiły mniejszość. We wszystkich utworach zarówno funkcja, jak i cel, któremu służy wypowiedzenie, były tożsame – poznawcze i ideologiczne. Losy prezentowanych bohaterów (szczególnie powojenne) są

wpisane w kontekst polityczny. To przykłady różnych etapów dyskursu w omawianym okresie, a przy tym próby ciągłej manipulacji uprawianej przez komunistyczną władzę, która czy to z tematu martyrologii Żydów i ich odrębnej etniczności, czy też sytuacji inteligencji, czyniła narzędzie walki wewnątrz polskiego społeczeństwa o spolaryzowanych postawach i umiejętnie wykorzystywała je we wzajemnym antagonizowaniu grup narodowościowych i społecznych. Było to widoczne zwłaszcza podczas kryzysów politycznych lat 1956 i 1968, kiedy to odpowiedzialność za kryzys społeczny, komunistyczna władza usiłowała zrzucić m.in. na Żydów oraz obarczyć ich wszystkimi niepowodzeniami gospodarczymi.

Opisane w książce osoby prezentują postawy oraz świat wartości i wyobrażeń, który odszedł już w przeszłość. Wszyscy doświadczyli totalitaryzmów – brunatnego bądź czerwonego. Pamięć i formy upamiętnienia propagowane przez owe osoby okazały się użyteczne jako jedna z kategorii opisu, zastosowane wobec interpretacji badanych tekstów. Maurycy Halbwachs, jeden z badaczy opisujących zawilosci pamięci społecznej na przestrzeni dziejów podkreślał, że to dzięki jednostkowej pamięci, która jest fundamentem indywidualnej osobowości człowieka, powstaje szersza pamięć zbiorowa, budowana na podstawie konkretnych refleksji o historii. Przekazując świadectwa będące zapisem indywidualnych przeżyć, człowiek przekazuje wspomnienia włączone w ramy społeczności, do której należy. Jednocześnie każdy rozpoznaje swoją przeszłość, opierając się na pamięci innych ludzi, tworząc zarazem świadectwa stające się elementami pamięci zbiorowej. Każde wspomnienie powstaje w aspekcie czasoprzestrzennym i ma charakter społeczny.

W latach osiemdziesiątych XX stulecia w dziedzinie neurobiologii pojawiło się pojęcie pamięci autobiograficznej (PA). Jest ono definiowane jako pamięć indywidualnej przeszłości, którą zalicza się głównie do pamięci trwałej, deklaratywnej. Składa się z elementów epizodycznych i semantycznych, a niektórzy badacze określają ją wręcz jako specjalny przypadek pamięci epizodycznej. W podziale składowych PA neurologzy wyróżniają wspomnienia autobiograficzne i bazę danych autobiograficznych. Z kolei funkcje PA – informacyjna, komunikacyjna, interpersonalna, motywacyjno-emocjonalna oraz organizacyjna (wg Tomasza Maruszewskiego) – uświadamiają jak człowiek systematyzuje dzieje swego życia. W prowadzonych badaniach PA, nie tylko pod kątem funkcji neurobiologicznych, lecz także interesujących nas bardziej funkcji psychologicznych, najczęściej wykorzystuje się metodę wywiadów biograficznych. Autorską metodę stosowała m.in. Małgorzata Melchior i Barbara Engelking. Ta badaczka na podstawie wywiadów z ponad dwudziestoma osobami, które przeżyły Zagładę, usystematyzowała zarówno jej okoliczności, jak i konteksty, ale przede wszystkim starała się uchwycić *doświadczenie*

Holocaustu jej rozmówców na podstawie tego, co przechowali oni w swej pamięci. W tym miejscu warto także wspomnieć o pracach Kai Kaźmierskiej, która prowadziła badania biograficzne oraz tożsamości i pamięci zarówno osób ocalałych z Zagłady, jak i ekspatriantów z Kresów Wschodnich.

Kolejną implikację systematyzowania problemów pamięci po Zagładzie badał Michael Steinlauf. Zwraca on uwagę na to, że po wojnie wiele osób, które przeżyły Holocaust, niechętnie mówiło o swoich losach, a skomplikowane stosunki polsko-żydowskie (m.in. pogrom kielecki i inne zajścia antyżydowskie oraz praca niektórych Żydów w instytucjach partii komunistycznej, władzy i aparacie represji), wyrażane stereotypem tzw. *żydokomuny*, potęgowały niesłuszną ocenę tej grupy etnicznej. Steinlauf wprowadza kategorię *pamięci niechcianej*, twierdząc, że Polacy zatracili właściwe proporcje między eksterminacją Żydów a martyrologią narodu polskiego. Za jedną z przyczyn skomplikowanej sytuacji uważa m.in. fakt zantagonizowania przez władzę komunistyczną Żydów i Polaków, podając przykład upamiętnienia zrywów wojennych. Z jednej strony możliwość obchodzenia przez Żydów kolejnych rocznic powstania w getcie warszawskim z kwietnia 1943 r. oraz jego trwałe upamiętnienie poprzez wybudowanie pomnika Bohaterów Getta autorstwa Natana Rapaporta, z drugiej zaś niemożność obchodzenia rocznic związanych z powstaniem warszawskim z sierpnia 1944 r. – deprecjonowanie jego żołnierzy i uczestników, szczególnie żołnierzy Armii Krajowej, więzionych i mordowanych przez komunistyczny reżim do 1956 roku. Po roku 1989 w Warszawie powstało wiele form upamiętnień dotyczących polskiej martyrologii. Elżbieta Janicka uważa, że jest to zakłócenie i zawłaszczenie miejsc pamięci „żydowskiej” Warszawy na rzecz martyrologii polskiej, i widzi tu walkę o pamięć. Swoje badania opublikowała w kontrowersyjnej książce *Festung Warschau. Raport z oblężonego miasta*, która wywołała dyskusje uczonych oraz przedstawicieli mediów.

Omawiając literaturę przedmiotu poświęconą problemom pamięci o Zagładzie, trzeba wspomnieć o ostatnich książkach autorstwa Barbary Engelking, dyrektor Centrum Badań nad Zagładą IFIS PAN, m.in. *Jest taki piękny słoneczny dzień* i *Dalej jest noc*. Nie sposób pominąć całego dorobku wydawniczego tej instytucji, która od początku konsekwentnie zwraca uwagę na sygnalizowany już po wojnie przez historyków żydowskich i polskich, a podjęty na szerszą skalę w XXI w. problem stosunków polsko-żydowskich w czasie II wojny światowej i czasach tużpowojennych. Analizując wydarzenia zachodzące w miasteczkach i powiatach na polskiej prowincji, badacze przedstawiają mikrohistorie tych obszarów, czy to na podstawie zeznań uratowanych Żydów, czy też Polaków oskarżonych w procesach o udział w zajściach antyżydowskich bądź w sprawach kryminalnych, których ofiarą padli Żydzi.

Pamięć o tych lokalnych wydarzeniach była często skrycie przemileczana, zamknięta w aktach sądowych – dziś historycy analizują je ponownie.

Przedstawione w książce portrety osób zakomponowano w trzech częściach. Tytuł pierwszej – *Tablice wartości* – nawiązuje do wywiadu ks. Janusza Pasierba ze Zbigniewem Herbertem, poetą, prozaikiem, dla którego kośćcem życia i twórczości był świat wartości, kultury europejskiej i filozofii kręgu śródziemnomorskiego. Elżbieta Feliksiak o twórczości Herberta pisze, że „zamiast dążyć do orzekania o bycie, podjął ryzyko zawierzenia wartościom, które trwają przechowane w pamięci »wielkich słów«. A tym, o czym trzeba zawsze i wszędzie bez wahania mówić, że jest – okazuje się w jego poezji i myśli - sens dziedzictwa, do którego trzeba płynąć wytrwale pod prąd”.

Dla opisanych w pierwszej części bohaterów, których korzenie w większości przypadków tkwiły w dwudziestoleciu międzywojennym, a edukacja kształtowana była przez rodziny, patriotyczne ideały szkół, organizacje społeczne oraz Kościoły, odzyskanie przez Polskę niepodległości niosło idealistyczny ładunek emocjonalny i podstawy ukształtowania świata wartości. Ta sytuacja brutalnie się zmieniła w 1939 r. – spadło na nich doświadczenie wojenne, które zdruzgotało wysublimowany obraz dziecięcej Arkadii i przyniosło zagładę domowego świata. Doświadczyli tego m.in. Wanda Wachnowska-Skorupska, żołnierz ZWZ-AK i harcerka, sybiraczki siostry Janina i Halina Szrodeckie oraz ich ojciec rtm. Jerzy Szrodecki, żołnierz Armii gen. Władysława Andersa, czy rodziny ofiar Obławy Augustowskiej z lipca 1945 r. Powojenne czasy przeżyte w PRL-u obfitowały w kolejne trudne i tragiczne przeżycia osób represjonowanych w stanie wojennym, m.in. kobiet z Ośrodka Odosobnienia w Gołdapi czy Ninel Kameraz-Kos, uhonorowanej w 2018 r. tytułem Świadka Historii.

W drugiej części książki: *Po śladach. Wokół wileńskiego getta* zaprezentowano teksty o ludziach, którzy w czasie II wojny światowej mieszkali w Wilnie i jako obywatele polscy pochodzenia żydowskiego zostali – według praw narzuconych przez niemieckiego okupanta – zmuszeni do zamieszkania na terenie wydzielonej „dzielnicy żydowskiej”, zwanej popularnie gettem (np. Mendel Balberyszski, Abraham Fessel, Maria Renata i Józef Mayenowie, Józef Muszkat). Ich wojenne przeżycia były kluczowym doświadczeniem, wyeksponowanym przez nich później we wspomnieniach i świadectwach. W tej części publikacji zamieszczono także szkic o kilku Sprawiedliwych wśród Narodów Świata niosących pomoc Żydom wileńskim (m.in. o profesorostwie Antoninie i Tadeuszu Czeżowskich z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie). Stworzone przez tych autorów piśmiennictwo o getcie wileńskim nie jest może

literaturą tej klasy co np. proza Tadeusza Borowskiego, posługują się oni tu jednak m.in. ironią, sarkazmem czy demistyfikacją.

Trzecia część: *Strażnicy pamięci* przywołuje dzieło Mordechaja Tenenbauma-Tamaroffa, przywódcy powstania w getcie białostockim, który zorganizował i ocalił z pożogi Podziemne Archiwum Getta Białostockiego, oraz powojennych żydowskich historyków i dokumentalistów – Szymona Datnera (dyrektora Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie), Michaela Maika i Menachema Turka. Przedstawiono w niej też Iechaka Arada (Rudnickiego), wieloletniego dyrektora Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie. Wszyscy oni postawili sobie za cel życia zapisać i zachować pamięć o żydowskim zamordowanym narodzie. Stali się w ten sposób, jak pisze James Joung, nie tylko zwykłymi przekazywaczami relacji historycznych, ale też przenieśli „głębką pamięć”, będąc zarazem wyrazicielami „communal witnessing”, czyli świadczeniu w imieniu zbiorowości.

Książkę zamyka *Epilog* z tekstem poświęconym Elżbiecie Feliksiak, badaczce, która przyczyniła się do przywrócenia pamięci o Kresach Wschodnich. Była m.in. inicjatorką wielu interdyscyplinarnych konferencji naukowych na temat pograniczy oraz pomysłodawcą i wydawcą serii *Biblioteka Pamięci i Myśli* Białostockiego Oddziału Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza.

Inspiracją metodologiczną towarzyszącą mi przy pisaniu książki były fenomenologiczne wizje człowieka wg Romana Ingardena, Hansa-Georga Gadamera i Paula Ricoeura. W mojej pracy przedmiotem badań jest nie tylko tekst, lecz także znaki przestrzeni.

Wojna oraz represje dwóch totalitaryzmów: komunistycznego i nazistowskiego, dotykające opisane w mojej dysertacji osoby, wzbudziła walkę przeciw nim w imię zachowania ludzkiej godności. Ta walka egzystencjalnych bunt stały się egzemplifikacją egzystencjalnych postaw i losów ludzi XX wieku. Mimo tak wielkich przeciwności wszystkich niesie *elan vital* – bergsonowski pierwiastek życia. Podstawą egzystencji i warunkiem przetrwania w tym piekle wojny, czy też powojennym chaosie jest świat idei i wartości, wszczepiony w dzieciństwie i młodości (Wachnowska, Szrodeckie), ale też kształtowany i zdobywany samodzielnie podczas czasu *Szoa* (Mordechaj Tenenbaum-Tamaroff). Zło i cierpienie często bywały udziałem losów mieszkańców wojennej i powojennej Polski. Jak pisał filozof Henryk Elzenberg profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, wypędzony po wojnie i osiadły na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, przyjaciel rodzin Czeżowskich i Mayenów: *Cierpienie to rzecz niebezpieczna. Grozi życiu obniżeniem, stłumieniem, zacieśnieniem, skurczeniem, zanikiem. Niebezpieczeństwem*

jest również wytwarzanie sobie światopoglądu pod dyktandem samego cierpienia, przeciw temu trzeba się bronić.

Zachowanie pamięci i przekazanie potomnym tego depozytu jest imperatywem moralnym i najważniejszym zadaniem osób opisanych w książce, m.in. na podstawie badań archiwalnych. Wiara o podtrzymanie łańcucha życia i przekazania wiecznych idei Arystotelesowskiej triady: *Dobra, Prawdy i Piękna*, chrześcijańskiego Miłosierdzia lub czyniąc *Miłość*, prowadziła do zniszczenia *barbarii*. Udało się to dzięki wartościom i ideom przechowanym uporcezywie w pamięci wbrew wszystkim przeciwnościom.

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo-badawczych (artystycznych).

5.a. Historia i Zagłada Żydów tykocińskich.

Moje zainteresowania badawcze od początku koncentrowały się nad historią i kulturą Żydów polskich, szczególnie Żydów tykocińskich. Ich celem było przywrócenie pamięci o społeczności żydowskiej, której Zagłady dokonali Niemcy w lesie koło wsi Lopuchowo pod Tykocinem 25 i 26 sierpnia 1941r. Historię gminy żydowskiej w Tykocinie (hebr. Tiktin) jak i jej Zagładę i przytoczeniem nazwisk ofiar odtwarzał zespół pracowników Muzeum w Tykocinie, którego byłam uczestnikiem w latach 1982-1998. (*Zagłada Żydów Tykocina w 55. rocznicę - The list of murdered Tykocin Jews on the 55th anniversary of Extermination 1996*, *Żydzi tykocińscy 1522-1941*, 1995, *Ziomkostwo Żydów tykocińskich w Chicago 1889-1949*, 1996, *Jesteś na mojej drodze kwiatuszkiem – relacja Wacława Białowarczuka*, 2003 – zob. Załącznik nr 4). Ważne publikacje sporządzone na podstawie archiwaliów oraz wspomnień zostały wówczas wprowadzone do obiegu naukowego.

5.b. Dokumentalne i literackie świadectwa z getta białostockiego.

Kolejnym projektem badawczym były kilkuletnie prace (od 2001 roku) nad historią getta białostockiego i literackich świadectw tam powstałych. Zawarłam je w rozprawie doktorskiej, opublikowanej w 2008 r. (*Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia*, Białystok 2008, wyd. II uzupełnione Białystok 2013). Celem jaki postawiłam sobie w mojej dysertacji było rozpoznanie na podstawie refleksji nad traumą II wojny światowej i największą, bezprecedensową Zagładą narodu żydowskiego oraz toczonego od roku 1945 do dziś, historycznego dyskursu nad kryzysem wartości, uzyskanie odpowiedzi na pytanie o możliwość i granice wyrażenia doświadczenia Zagłady. Badania przeprowadzono na wybranych przykładach literatury dokumentu osobistego i ukazano różne

jego odcienie, implikowane stosunkami polsko – żydowsko – niemieckimi. Zawężenie terytorium geograficznego i jednocześnie stworzenie określonego pola badawczego miało na celu wyodrębnienie swoistego laboratorium, gdzie na niewielkim obszarze dał się uchwycić związek wydarzeń, przestrzeni i czasu, a następnie nazwać uniwersalne i odwieczne uczucia człowieka w konkretnej sytuacji getta białostockiego i wydobyć je z odmętów niepamięci.

W powojenną dyskusję o kondycję świata po Holokauście włączyli się intelektualiści i artyści tacy jak chociażby Paul Celan, Teodor Adorno, Primo Levi, Hannah Arendt, a z polskich klasyków nurtu literatury Zagłady m.in. Henryk Grynberg, Jerzy Kosiński, Bogdan Wojdowski, Adolf Rudnicki, Julian Strykowski i inni. Tak powstał nurt literatury Zagłady, wpisując się na trwałe w światową i polską literaturę XX wieku. Do niego dołączyli też „białostoccy” autorzy autobiografii analizowanych w mojej pracy, tacy jak m.in. Halina Grubowska, Gustaw Kerszman, Katarzyna Meloch, Sara Nomberg-Przytyk, Felicja Nowak i Samuel Pisar. Obok dzieł literackich powstawały utwory z „pogranicza literatury”, których zadaniem było utrwalenie w pamięci czasu Zagłady. To te właśnie „głosy z ciemności” stały się przedmiotem mojej pracy.

Zakres pojęciowy „*getta białostockiego*”, które jest w większości badanych tekstów *miejscem dramatu*, będącego przedmiotem opisu i interpretacji zobiektywizowałam w kilku aspektach, pamiętając o chronologii wydarzeń: Było to getto w aspekcie przestrzennym jako zamknięty obszar miasta, który wyznaczała topografia ulic wydzielonych w Białymstoku przez władze nazistowskie 26 lipca 1941 r.) istniało od 1 sierpnia 1941 r. aż do momentu wejścia do miasta wojsk radzieckich, tj. do 27 lipca 1944 r., (choć praktycznie ostatnich Żydów ukrywających się w getcie naziści wyekspediowali do obozów śmierci lub zamordowali na miejscu w końcu listopada 1943r.); analiza pojęcia getto w aspekcie społeczno–historycznym jako zbiór mieszkańców, organizacja życia społecznego oraz wszystkie fakty, które wydarzyły się na jego terenie. Historycy szacują, że na tym obszarze skupionych było najwięcej ok. 50 tys. osób. Zobiektywizowałam także pojęcie getta w aspekcie antropologiczno–historycznym jako przestrzeń międzyludzką. Definiowane w tym aspekcie getto przekracza granice przestrzeni interpersonalnych relacji, ogarniając zarówno tam przebywających, jak i tych, co żyją poza nim, przeważnie w ukryciu. Tu szczególnie interesowały mnie napięcia wytworzone pomiędzy Żydami i Polakami, którzy nieśli im pomoc. Staralam się także poddać analizie relacje kat–ofiara. Opis historycznej materii getta stał się niejako tłem dla analizy skomplikowanych losów ludzi, których getto ograniczyło, dotknęło, wpłynęło na ich życie, bowiem właściwym przedmiotem oglądu stały się teksty literackie, świadectwa, wspomnienia, listy, wiersze i zeznania sądowe. Inspiracją

metodologiczną były dla mnie m.in. pisma Ludwiga Wittgensteina, który badał korelacje doświadczenia zmysłowego (np. bólu) i jego werbalizację, Hansa-Georga Gadamera, oraz jednego z klasycznych już twórców teorii doświadczenia historycznego, Haydena White'a, badającego zależności doświadczenia, narracji i historycznego pisarstwa, a także Franka Ankersmita, rozwijającego koncepcję traumatycznego Doświadczenia Zagłady.

Lektura utworów będących przedmiotem pracy skłoniła mnie do sformułowania tezy, że: *D o ś w i a d c z e n i e Z a g ł a d y* jest dominantą życia osób, o których traktuje moja praca i jest związane ściśle z kategorią pamięci. Refleksja antropologiczna dominuje tu nad refleksją historyczną, która posłużyła jako tło tych rozważań. Doświadczenie Zagłady poddałam analizie i hermeneutycznej interpretacji na wielu płaszczyznach, posługując się także kategoriami czasu i przestrzeni. Indywidualne doświadczenie egzystencjalne oraz doświadczenie narodowe jest udziałem zarówno Żydów, którzy byli przedmiotem i podmiotem Zagłady, jak i świadków oraz sprawców, używając klasycznego klucza interpretacji Zagłady, autorstwa Raula Hilberga.

Taki podział pozwolił na sformułowanie problemów, omówionych w poszczególnych rozdziałach, by w sposób pełny, systematyzujący materiał źródłowy, zbadać tytułowe „Doświadczenie Zagłady”. W książce dokonano przeglądu stanu badań nad tematyką Zagłady w literaturze oraz historiografii, a także pojęć i kategorii instrumentów badawczych. Opisano też zespoły źródeł, nie znanych dotąd, lub nie w pełni wykorzystanych przez badaczy. Były to: teksty z podziemnych archiwów, ukrytych w czasie wojny w getcie warszawskim - Archiwum Emanuela Ringelbluma i białostockim - Archiwum Mersika-Tenenbauma, zespół powojennych relacji i wspomnień Żydów, którzy przeżyli wojnę, zeznania świadków polskich, zebranych w archiwum IPN w Białymstoku, jak i w Archiwum ŻIH w dziale Odznaczeń Yad Vashem, drukowane wspomnienia Żydów białostockich, zawierających już nie tylko skąpą faktografię, ale też refleksje i wreszcie stricte literackie autobiografie. Zebrany materiał poddałam analizie, inspirując się m.in. anglo-amerykańską literaturą przedmiotu, ale też pracami Jacka Leociaka, za którym przyjął typologię, uznając jako nadrzędny aspekt chronologiczny tekstów, a następnie podział gatunkowy. Badane materiały podzieliłam przede wszystkim na dwie kategorie, odpowiednio do czasu ich powstania: *hic et nunc* i źródła *post factum*. Wśród grupy badanych tekstów wyróżniłam: pamiętnik, autobiografie, wspomnienia, listy, poezje i źródła wywołane.

W rozdziale drugim: „Porządkowanie chaosu: kalendarium i topografia Zagłady w małych formach literatury dokumentu osobistego” porównałam różne wersje, które przetrwały w

pamięci jako kluczowe zdarzenia czasów wojny. Ta rzeczywistość tekstowa nie jest obiektywnym opisem wynikającym z przytoczenia zdarzeń, lecz z przeżytych doświadczeń. Tu pomocne było rozróżnienie faktu i zdarzenia, które przyjął za Haydenem Whitem, twierdzącym, że należą one do innych porządków: *fakt* jest zjawiskiem językowym i należy do porządku dyskursu, a *zdarzenie* należy do przeszłości. Dowodem w procesie argumentacji były tu klasyczne źródła historyczne, jak np. rozporządzenia i protokoły posiedzeń Judenratu białostockiego. W oparciu o nie zweryfikowałam, w jaki sposób jednostkowa pamięć przetworzyła „czas pogardy” i które ze zdarzeń ocalała.

W rozdziale trzecim „Świadectwa losów a strategie autobiograficzne” mowa o czterech przekazach, będących wyrazem autobiograficznych postaw, gdzie strategia została zdeterminowana Doświadczeniem Zagłady oraz kluczowym punktem w życiu i *leitmotivem* tekstów. Indywidualne przeżycie nie jest *czyste*, lecz zawsze przetworzone przez jednostkową pamięć. Wśród przytoczonych narratorów wyróżniamy postawy: psychologiczne (Felicja Nowak, Katarzyna Meloch), spolityzowane (Samuel Pisar), ideologiczne (Sara Nomberg-Przytyk), racjonalistyczne (Gustaw Kerszman).

W rozdziale czwartym „Pamięć polska i żydowska: narracje „Sprawiedliwych” i „Ocalałych” Doświadczenie Zagłady zostało przeanalizowane pod kątem tekstów o napięciach pomiędzy „Sprawiedliwymi” Polakami a „Ocalałymi” Żydami. Analizuję też, w jaki sposób Doświadczenie Zagłady wpłynęło na przemianę tożsamości autorów i ich system wartości.

W rozdziale piątym p.t. „Wina i odpowiedzialność: Zagłada w wersji sprawców” przedstawiłam powojenne rozliczenia z nazizmem i Doświadczenie Zagłady widziane ich oczyma. Nie jest ono tożsame z odczuciem Ofiar. Ponad siedemdziesiąt lat po zakończeniu wojny, proces osądzenia winnych Zagłady nie został zakończony i rozliczony. Rekapitulacja całości nie dała prostej odpowiedzi. Raczej sumuje przedstawione rozważania i wskazuje na wielość aspektów Doświadczenia Zagłady, szczególnie podkreślając przy tym uniwersalność przekazu literackich świadectw dokumentu osobistego.

Doświadczenia Zagłady opisanego w tekstach nie można uznać za w pełni skończone. Jest wiele jego odcieni. Bowiem w tekstach *hic et nunc* ich autorzy nie mają pełnej wiedzy o Zagładzie, a często opisują jakiś jej wrywkowy fragment, tylko „dotykając” tego, co niewypowiedziane. Autorzy tekstów *post factum* także nie przedstawiają pełnego i prawdziwego przeżycia, a ich głosy są już przetworzonymi (z różnych powodów) reprezentacjami. Z przebadanych przeze mnie rozmaitych typów dokumentu osobistego, na pierwszy plan wyłonił się z pewnością opis Zagłady białostockiego getta. Przeanalizowałam i

podzieliłam przestrzeń miasta, w której rozegrała się Zagłada i ukazałam miejsca pośrednio już zakorzenione, lub rugowane (jak zniszczone cmentarze i pomniki), które wciąż trwają w społecznej pamięci. Pogrupowałam tematy, motywy, symbole, które najczęściej pojawiają się w tekstach. Trudno odpowiedzieć, jakie było Doświadczenie Zagłady. Sądzę, że wymyka się ono pełnemu opisowi. Plonem pracy jest zbiór faktów na poziomie refleksji historycznej, który nie jest w stanie zwerbalizować ogromu emocji towarzyszących Doświadczeniu Zagłady. Wiąże się to z proveniencją omawianych tekstów, które zaliczyłam w większości do „literatury stosowanej” i ich pragmatyczną, a nie estetyczną funkcją.

Jan Paweł II nazwał Zagładę Żydów najważniejszym wydarzeniem XX wieku. Odsłania on nie tylko absurd nienawiści do drugiego człowieka, ale też zgubne skutki obojętności na zło, związane z antyreligijnym nazistowskim nihilizmem i nie jest tworem zamkniętym. Każde zetknięcie się ze świadectwami, które je opisują, wzbudza naszą reakcję. Jedynym kryterium właściwej odpowiedzi może być nasze zaangażowanie się w udoskonalanie świata – *tikkun olam*. Wielu z nas odnajduje je we własnej Tradycji, która czerpie ze wspólnej dla chrześcijan i Żydów Biblii Hebrajskiej. W 2013 r. dokonałam uzupełnień i przygotowałam drugie wydanie książki. Jest to obecnie jedyna wydana w XXI w. monografia o getcie białostockim. Ponadto opublikowałam kilka artykułów o stosunkach polsko-żydowskich w Białymstoku i okolicach, na podstawie literackich świadectw dotyczących II wojny światowej. (*Gustaw Kerszman, Jak ginąć to razem, 2006, Halina Grubowska, „Haneczko, musisz przeżyć, 2007., Siostry Szarytki i księża Salezjanie. Zapomniana karta ratowania Żydów w Białymstoku i w Supraślu, 2009 Sprawa Fritza Friedla, 2004, Wystawa „Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat..” .Pomoc ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką w województwie białostockim, 2003 Zagłada Żydów Supraśla, 2006, Zwischen Arbeit und Flucht in einem vergessenen teil des Deutschen Reichs, 2013, Kres świata białostockich Żydów, 2013, krytyczne opracowanie tekstu Szymona Datnera Walka i zagłada białostockiego getta, 2014 – zob. Załącznik nr. 4).*

5.c. Zagłada getta wileńskiego.

Kolejnym projektem, który realizowałam od 2010 roku były badania nad losami mieszkańców Wilna oraz ich świadectwami z okresu II wojny światowej. Dotychczas losy ludności żydowskiej, będącej do roku 1939 obywatelami polskimi, nie były częstym tematem podjętym przez badaczy polskich (warto tu wspomnieć szeroki dorobek Joanny Lisek o twórcach żydowskich, szczególnie z grupy Jung Wilne). Na podstawie kwerend archiwalnych

w Centralnym Archiwum Litewskim oraz Archiwum Specjalnym w Wilnie, Bibliotece Muzeum Żydowskiego im. Gaona w Wilnie oraz Centrum Tolerancji w Wilnie, rozpoczęłam prace badawcze, których skutkiem było kilka publikacji. Ich tematy skupiły się wokół represji niemieckich, jakie dotknęły ludność żydowską, opór społeczny, wyrażany m.in. poprzez działalność podziemnych organizacji oraz życie kulturalne i twórczość literacką osób zamkniętych w tzw. „dzielnicy żydowskiej” (artykuły: *Z Wilna do Jerozolimy. Powojenne losy ocalonych Żydów*, 2016, *Ichak Arad – świadek i historyk*, 2014, opracowanie krytyczne tekstu źródłowego Mendla Balberyszskiego *Likwidacja getta wileńskiego*, 2018 – zob. Załącznik nr 4).

5.d. Biografie wojenne i losy osób represjonowanych w stanie wojennym we wspomnieniach.

Następnym obszarem moich pasji badawczych są biografie i losy osób represjonowanych w czasach wojennych i powojennych (1939-1989). Szczególną grupą są tu Sybiracy, ale też ofiary tzw. Obławy Augustowskiej z lipca 1945 r. oraz represjonowani w stanie wojennym. Losy tych osób, odtwarzane były na podstawie badań archiwalnych, w zbiorach dotąd nieznanymi i niepublikowanymi. (Jerzy Szóstko *Nasz duszpasterz i my* 2009, *Pamiętnik Henryka Ołdytowskiego* 2010, *Jerzy Korolkiewicz 1948-1995*, 2010., *Kobiety internowane. Gołdap 1982* 2008, *Orla wrona nie pokona*”, czyli *co pomagało nam przetrwać. Śpiewnik internowanych*, wybór i opr. z Ewą Sułkowską-Bierezin 2009, *Rola „Solidarności” w aktywizacji społeczności lokalnej Tykocina w latach 1980–1981*, 2012), *Nowe zniewolenie. Obława Augustowska Lipiec 1945 - 2016* – zob. zał. nr 4).

5.e. Literatura i kultura emigracyjna.

W latach 2007, 2015 oraz 2017 r. współorganizowałam (wraz z dr hab. Violetą Wejs-Milewską z UwB) cykl międzynarodowych konferencji zorganizowanych przez Instytut Filologii Polskiej UwB oraz białostocki Oddział IPN p.t. *Paryż – Londyn – Monachium - Nowy Jork. Miejsce Drugiej Emigracji Niepodległościowej na mapie kultury nie tylko polskiej*. (książka: tom I 2009, tom II – 2016., t. III – w przygotowaniu), W 2009 r., wraz z dr hab. Violetą Wejs-Milewską współorganizowałam konferencję *Wobec polityki wojny. emigracji. W 70. rocznicę powstania "Polski Walczącej"*. Organizatorami przedsięwzięcia byli: IPF UwB, Oddział IPN w Białymstoku, Collegium Invisibile, Studenckie Koło Naukowe

Polonistów. Podczas konferencji została otwarta wystawa *W 70. rocznicę powstania gazety „Polska Walcząca”*, której byłam autorką.

6. Omówienie współpracy z instytucjami, towarzystwami naukowymi, działalność popularyzatorska

Od 1985 r. pozostaję w stałym kontakcie naukowym z macierzystym Instytutem Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku (wówczas jako uczestnik programu prof. dr hab. Elżbiety Feliksiak „Człowiek na pograniczu kultur – świadectwa literatury i życia”). Były to badania nad wielonarodową tradycją Kresów Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, o gatunkowo zróżnicowanych zapisach pamięci i świadomości historycznej, także w literaturze ludowej pisanej i ustnej. Wspomnienia i relacje oraz osobiste aspekty zbiorowej samoświadomości, w której w sposób niejednoznaczny splatają się historia z mitem, były także przedmiotem moich badań. (*Symbol krzyża w przekazach ludowej topografii mitycznej* 1989). W latach 1987–1990 uczestniczyłam w grancie Centralnego Programu Badań Podstawowych, prowadzonym przez prof. Elżbietę Feliksiak CPBP PAN 08.05. „Polska kultura narodowa, jej tendencje rozwojowe i percepcja”, następnie przy organizacji cyklu międzynarodowych konferencji naukowych – „Wilno i Kresy Północno-Wschodnie” (1994). oraz w 1996 r. „Antropologia teatru”, także „Wilno i ziemia Mickiewiczowskiej pamięci” (1998) – „Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego” (2000), *Maria Renata Mayenowa (1908-1988)* (2003). Wygłosiłam szereg referatów podczas tychże konferencji (szczegółowy spis w załączniku nr 4).

W latach 2006 – 2014 uczestnik projektu IPN „Zagłada Żydów na ziemiach polskich” oraz „Indeks Polaków zamordowanych i represjonowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej”, (IPN, Fundacja Instytut Studiów Strategicznych w Krakowie, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych i Instytut Pamięci Narodowej, a także Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Instytut Yad Vashem, Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie oraz Żydowski Instytut Historyczny oraz Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie (publikacja zbiorowa *Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny* 2014)

W latach 2007-2018 uczestnik działań edukacyjnych, skierowanych do Polaków na Litwie i Białorusi, ze stowarzyszeniami polskimi.

W l. 2009-2010 członek komitetu organizacyjnego międzynarodowych konferencji *Białystok po 65. latach. Poszukiwanie i dialog* oraz *Białystok jako model żydostwa wschodnio-europejskiego*. (Białystok 15-17 V 2009; Yehud - Tel Awiw 14-17 XI 2010).

W roku 2011/2012 wykładowca w cyklu seminariów dla studentów Nauczycielskiego Kolegium Rewalidacji, Resocjalizacji i Wychowania Fizycznego w Białymstoku i studentów The Dawid Yellin Academic College in Jerusalem.

W 2014 r. uczestniczyłam w seminarium-stażu w Instytucie w Yad Vashem Jerozolimie .

W latach 2008-2012 wiceprzewodnicząca Oddziału Białostockiego Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza. Od 2017 r. wiceprezes Białostockiego Towarzystwa Naukowego.

Anna Rogalska